

आर्यमञ्जुश्री नामसङ्गीतिगाथा : एक अध्ययन

A Study on Aryamanjushree Namasangiti

यशोधरा वज्राचार्य

लेखसार

बौद्ध दर्शनको मूलसार समाहित 'आर्यमञ्जुश्रीज्ञानसत्त्वस्याद्वयपरमार्था नामसङ्गीति' तन्त्रको महत्त्व अति उच्च भएको पाइन्छ । सबै तन्त्रहरूका सार नामसङ्गीति भएकोले यसलाई 'परमार्थ नामसङ्गीति' वा 'अद्वयपरमार्थ नामसङ्गीति' पनि भनिन्छ । यसरी सबै बौद्ध तन्त्रहरूको सार समाहित भएकोले यस ग्रन्थ वा गाथालाई मन्त्रयानको आधारशीला मानिन्छ । यस नामसङ्गीतिमा वज्रयानको सबै जस्तो गुह्य पारिभाषिक शब्दहरूको वर्णन उल्लेख पाइन्छ भन्ने मान्यता छ । यसै नामसङ्गीति गाथाको अन्त्यको पुष्पिका वाक्यमा उल्लेख भएअनुसार 'आर्यमञ्जुश्रीज्ञानसत्त्वस्याद्वयपरमार्था नामसङ्गीति' सोह्र हजार श्लोक भएको 'आर्यमायाजालषोडशसाहस्रिकान्महायोगतन्त्रान्तपातिसमाधिजालपटल' (पाण्डेय, २०५१) बाट उद्धृत गरिएको उल्लेख पाइन्छ । यस आर्यमञ्जुश्री नामसङ्गीति १४ पटलहरू रहेकोमा अनुशंसा (प्रशंसा) गद्यात्मक भई अन्य १३ पटलहरू पद्यात्मक श्लोकहरूमा रहेका छन् । यस नामसङ्गीति अध्येषणागाथादेखि उपसंहारगाथासम्म १६७ वटा श्लोकहरू रहेको छ । नामसङ्गीतिको मूल विषयवस्तु 'वज्रधातुमण्डल ज्ञानगाथादेखि कृत्यानुष्ठानज्ञानगाथा ६ वटा पटलमा रहेको उल्लेख पाइन्छ । जुन १३० श्लोकहरूमा ८१२ मन्त्राक्षरपदहरू रहेको पाइन्छ । यसरी ज्ञानसत्त्वमञ्जुश्रीको विभिन्न ८१२ नामका सङ्गीति वर्णन, मञ्जुश्रीको मूलमन्त्र, मालामन्त्र, द्वादशाक्षर आदि वर्णन भएको हुनाले यस नामसङ्गीतिलाई 'आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति' पनि भनिन्छ ।

लेख सङ्कलन

२०७८-०५-०६

स्मीक्षकबाट प्राप्त

२०७८-०५-१०

स्वीकृत

२०७८-०५-१५

पञ्चबुद्धात्मक पञ्चज्ञान यस नामसङ्गीतिमा आर्यमञ्जुश्रीज्ञानसत्त्वलाई परिलक्षित गरी ११६ वटा श्लोकहरूभित्र यसको स्वभाव तथा लक्षण वर्णन गरिएका छन् । यस नामसङ्गीतिको अध्येषणागाथा तथा उपसंहारगाथालाई राम्ररी अध्ययन गरेमा अध्येषणागाथामा वज्रधर गुह्येन्द्र वज्रपाणिले शाक्यमुनि बुद्धसँग 'मायाजालअभिसंबोधि' हामीलाई दिनुस् भनी अध्येषणा गरेपछि उपसंहारगाथामा वज्रपाणिले भगवान् बुद्धले 'मायाजालअभिसंबोधि' प्रदान गर्नु भएकोमा साधुवाद दिएको उल्लेख पाइन्छ । यसबाट स्पष्ट हुन आउँछ कि आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति भित्र नै मायाजालअभिसंबोधिको वर्णन रहेको देखिन्छ । 'मायाजालाभिसंबोधि' वज्रधातुमण्डलदेखि कृत्यानुष्ठानज्ञानगाथाको १३०

श्लोकहरूभित्र ८१२ मन्त्राक्षर पदहरूमा रहेका छन् भनी विभिन्न ग्रन्थहरूमा उल्लेख छ । बाह्यरूपमा ज्ञानसत्त्वमञ्जुश्रीका विभिन्न ८१२ नामको सङ्गीति वर्णन रहे तापनि यदि गुह्यार्थ बुझ्न सकेको खण्डमा यसभित्र उल्लेखित विशिष्ट ज्ञानदर्शन मायाजालाभिसंबोधि लाभ हुन्छ । यही ज्ञानलाई नै 'अद्वय परमार्थ ज्ञान' भनिन्छ । यस अद्वयज्ञान लाभ भएपछि मात्र ज्ञानकार्य अर्थात् सहजकाय हुनु भएको मञ्जुश्रीज्ञानसत्त्वलाई चिन्न सकिन्छ भन्ने उल्लेख पाइन्छ । नामसङ्गीतिमा उल्लेखित श्लोकहरू उच्च दर्शनज्ञानसम्बन्धी भएकाले यसमा वर्णित शब्द वा पदहरूको अर्थ साधारण रूपले मात्र स्पष्ट नहुने भएकोले यसको लागि गुरु शिष्य परम्परा तथा टीकाकार आचार्यहरूको व्याख्या आदिको आधारमा मात्र स्पष्ट हुन आउँछ । यस महत्त्वलाई उजागर गर्नका लागि नै नामसङ्गीतिको टीका, उपटीका, व्याख्या, मण्डल, साधन, धारणी, अभिषेक, मन्त्र, मूर्ति आदिका रचना भएका पाइन्छन् ।

Abstract:

“Aryamanjushreegyansatwasyaparamartha Namasangiti” Tantra is considered as an essence of Buddhist philosophy. “Namasangiti” is the gist of all the Tantras and hence known as “Paramaatha Namasangiti” or “Adwayaparamartha Namasangiti”. As it consists of essences of all the Buddhist Tantras, it is considered as a foundation of “Mantrayana”.

It is believed that all the most secret and mysterious facts of “Vajrayana” has been described and transcribed in “Namasangiti”. It is also believed that “Aryamanjushreegyansatwasyaparamartha Namasangiti” is cited from “Aaryamahajalashodhasaahsrikanmahayogatantrant Patismaadhijaalaptal” a collection of 16, 000 verses. It has all together 14 sections where except the preface, all of them were written in poetic form. Starting from “Adhyeshana Gatha” till the Conclusion, there were 167 verses in it. The main theme of the “Namasangiti”- “BajradhatuMandal Gyangatha”, “Kriyanushthan Gyangatha” etc can be found within the first 6 sections of the “Grantha”. And 130 verses of the “Grantha” contains of 812 “Mantrakashar pad”. As the “Grantha” consists of descriptions Gyansatwa Manushree’s 812 different name’s “Namasangiti” descriptions, Manjushree’s “Mool mantra”, “Mala mantra”, “Dwaadashaakshar”, it is also known as “Aryamanjushreenamsangiti”.

In this ‘Panchabuddhatmak, Panchagyan’ document, there were 116 verses which described the nature and characteristics of “Aryamanjushreegyanasatwa”. If “Adhyeshanagatha” and “Upasanhargatha” were studied in depth, one could easily find the incidents where Shakya Muni Buddha was asked about “Mayajalabhisambodhi” by Bajradhar Guhendra Bajrapani and at the end he thanked the Buddha for that. This indicates that “Mayajalabhisambodhi” is obviously explained in “Namasangiti”. This fact is also supported by many other documents and “Granthas”. If we could understand the secret meanings of the Gyanmanjushree’s 812

different descriptions, one would get benefit from specific “Gyan” of “Mayajalabhisambodhi” and this knowledge is called “Adwaya Paramartha Gyan”. It is believed that only after having the knowledge of “Adwaya Paramartha Gyan”, then one could understand the Manjushree.

The verses in the Namasangiti are of high philosophical and have deep rooted meanings, in general, it would be hard to understand and adopt them. It should be learned in “Gurukul” and explained by the scholars of immense qualities. That is why, it is believed that “Tika”, “Upatika”, “Wakhya”, “Mandal”, “Sadhan”, “Abhishek Mantra”, “Dharani”, “Murti” etc. of the “Namasangiti” were explained.

शब्द कुञ्जिका: महायोगतन्त्र, अद्वयपरमार्थ, परमाक्षर, उपायकौशल्य, बोधिचित्तोत्पाद

परिचय

नेपालमा बुद्धधर्म र बौद्ध संस्कृतिको गौरवमय इतिहास अत्यन्त प्राचीन, विशाल र विशेषतापूर्ण मानिन्छ। नेपालमा बुद्धधर्म सँगसँगै बौद्ध संस्कृतिअन्तर्गत बौद्ध संस्कार र परम्पराले पनि प्राचीनकालदेखि नै नेपाली समाजमा महत्त्वपूर्ण भूमिका ओगटेको पाइन्छ। ईशा पूर्व पाँचौ शताब्दी शाक्यमुनि गौतम बुद्धको जीवनकालमा बुद्धधर्म नेपालमा प्रवेश भई मुख्य धर्मको रूपमा रहेको कुरा नेपालको इतिहास साथै बौद्ध इतिहासले पनि स्पष्ट पारेका छन्। ईशा पूर्व तेस्रो शताब्दीमा बुद्धधर्ममा ‘महायान’ को विकाससँगै “सबै धर्महरूको अभै गहिरो स्वभावलाई चिनाउने ‘सर्वज्ञता’ सम्मका सम्पूर्ण कुराहरू (धर्महरू) वास्तवमा गहिरिएर हेर्दा ‘लक्षमण’ या ‘निर्लक्षण’ भएकोले ‘शून्य स्वभाव’ का छन्।” भन्ने ‘शून्यता’ दर्शन ‘विकास भएको देखिन्छ। महायानमा मन्त्रयानको विकाससँगै यसयानलाई ‘वज्रयान’ भनेर बुझिन थाले। यस वज्रयान दर्शनमा “सबै धर्महरूको प्रकृतिलाई ‘सस्वभाव’ र ‘निःस्वभाव’ भनेर छुट्याउने भन्ने विषयको उपदेश थियो र सबै धर्महरूलाई ‘परिकल्पित’ ‘परतन्त्र’ र ‘परिनिष्पन्न’ भनेर तीन स्वभावमा छुट्याउने उपदेश पनि थियो। सबै प्राणीहरूमा ‘सुगतगर्भ’ अथवा ‘तथागतगर्भ’ छ र यो स्वभावले नै विशुद्ध भएको हुनाले क्लेश र ज्ञेयरूपी बाहिरी आवरण याने मलहरू हटाउने बित्तिकै सबै बुद्ध बन्न सक्छन् भन्ने तथ्यको सविस्तार चर्चा गरिएको छ (रिजाल, २०६३)। महायानको उद्देश्य “बुद्धो भवेयं जगतो हिताय” र वज्रयानको उद्देश्य “सर्व प्रकारं जगतो हिताय” (वज्राचार्य, २०६९) भन्ने मूल मन्त्रलाई साकार पार्नका लागि नै उपाय कौशल्यको रूपमा सूत्र, शास्त्र, धारणी, स्तोत्र, गाथा, मन्त्र आदिको विकास भएको देखिन्छ। यस्ता सूत्र, स्तोत्र, धारणीहरूमध्ये आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति पाठ गर्ने प्रचलन निकै लोकप्रिय रहेको पाइन्छ। आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिको ग्रन्थले बुद्धधर्मको धेरै जानकारी दिन्छन्।

बौद्ध तन्त्रहरूको सार समाहित ग्रन्थ भएकाले यसलाई मन्त्रयानको आधारशीला पनि भनिन्छ। मन्त्रयान सिद्धान्तअनुसार यो सकल चल अचल जगत् नै मन्त्र हो। बाह्य जगत्मा चन्द्रमा छ। चन्द्रमालाई विन्दु, सूर्यलाई विसर्ग, आकाशलाई अ, वायुलाई इ, अग्निलाई ऋ, पानीलाई उ, पृथ्वीलाई लृ, रुख आदि स्थावरलाई म, मनुष्य आदि जङ्गम प्राणीलाई क्ष, आँखाले देख्न नसकिने अरूप धातुलाई ह मानेर यी सबै अक्षर एकै ठाउँमा मिलाएर संयुक्त अक्षर “हक्षमलवरयं” कुटाक्षर बन्छ। यही लोकधातु

हो अर्थात् वज्रकाय हो, यही कुटाक्षरको चन्द्र बिन्दु वा माथिल्लो आगोको ज्वाला शिखाकारलाई ज्ञान सम्झन सके दशाकार स्वरूपी श्रीमञ्जुश्रीलाई चिन्न सकिन्छ । यस कुरालाई यसै नामसङ्गीति ग्रन्थको “सुविशुद्धधर्मधातुज्ञानगाथाको श्लोक ४-६ सम्मको “दशाकारो दशार्थाथोदेखि कुतीर्थमृगभीकरः ।” मा व्याख्या गरिराखेका छन् भन्ने कुरा पं. दिव्यवज्रले आफ्नो पुस्तक अद्वयपरमार्था नामसङ्गीतिमा उल्लेख गर्नु भएको पाइन्छ (वज्राचार्य, २०७४) ।

वज्रयानको मूल रहस्य वज्रयोगभिन्न समाहित छ । वज्रयोगबाटै अद्वयज्ञान प्राप्त हुन्छ । अद्वयज्ञान लाभ भएपछि मात्र नामसङ्गीतिमा वर्णित मञ्जुश्रीसत्वलाई चिन्न र बुझ्न सकिन्छ । त्यसपछि मात्रै साधकले ज्ञानकाय - सहजकाय स्वरूपी मञ्जुश्रीज्ञानसत्वलाई राम्ररी बुझ्न सकिने कुरा यस नामसङ्गीतिमा वर्णित प्रत्येक्षणाज्ञानगाथा अन्तरगत ३३-३५ सम्मको “वज्रसूर्यमहालोको विशुद्धः परमाक्षरः ॥” पद भित्र वज्रयोगको सम्पूर्ण रहस्य वर्णन गरिएको छ भनी कालचक्रको टीका “विमलप्रभा” मा व्याख्या गरिएको छ । नामसङ्गीतिमा उल्लिखित विषयहरू उच्च दर्शन ज्ञानसम्बन्धी भएको हुनाले यसमा वर्णित शब्द अथवा पदको अर्थ साधारण रूपले मात्र स्पष्ट नहुने, यसको लागि गुरु परम्परा तथा टीकाकार आचार्यहरूको व्याख्या आदिको आधारमा मात्र स्पष्ट हुन आउँदछ । नामसङ्गीतिमा वज्रयानको प्रायः सबै पारिभाषित शब्दहरू समावेश गरी वर्णन गरिएको हुनाले नै यो ग्रन्थको विशेषता मान्नु पर्दछ । नेपालमा आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति ज्ञान हासिल गर्न यसको नित्यपाठ, नामसङ्गीति देवताको मूर्ति बनाई पूजाआदिको साथै विशेष दिन, पर्व आदिमा सामूहिक स्तोत्र (गाथा) पाठ गर्नु, यसलाई निरन्तरता दिन विभिन्न गुठीहरूको व्यवस्था आदि गरेको पाइन्छ । यसरी नेपालमण्डलको नेवाः बौद्ध समाजमा नामसङ्गीतिलाई संस्कृतिको रूपमा जीवन्तता दिदै आएको पाइन्छ ।

समस्या कथन

जीवन र जगत्बारे ज्ञान दिनको लागि नै आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति गाथाको रचना भएको देखिन्छ । पञ्चतथागतको पञ्चज्ञानमा यी कुराहरू उल्लेख भएका छन् भनिए तापनि यस ज्ञानलाई बुझ्न कठिन देखिन्छ । यसलाई बुझ्नको लागि यस गाथाका विभिन्न टीका, उपटीका, व्याख्याहरू अध्ययन गर्नु अति आवश्यक देखिन्छ । तर वर्तमान अवस्थामा यस्ता ग्रन्थहरू दुर्लभ जस्तै भएकोले बौद्ध विद्वान्हरूद्वारा समय समयमा दिने प्रवचन, व्याख्याहरूबाट लाभ लिन सक्नु पर्छ । यस्ता अवसर प्राप्त नभए तापनि आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति गाथामा उल्लेख भएका कुरालाई मात्र बुझ्न सक् पनि यसै गाथाको अनुशांसाहरूमा उल्लिखित फल प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा दर्शाउन निम्न बुँदाहरू समस्या कथनमा लिइएका छन् ।

- क. आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति गाथाबाट कस्तो ज्ञान पाइन्छ ?
- ख. आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति गाथाको साधारण अर्थभाव कस्ता छन् ?
- ग. आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति गाथाको महत्त्व र उपादेयता कस्ता छन् ?

उद्देश्य

महायान, वज्रयान बुद्धधर्ममा स्तोत्रआदि वाचनलाई बोधिचित्तोत्पाद गरी बोधिचर्या गर्नाका लागि उपायकौशल्यको रूपमा अपनाउँदै आएका थिए । वर्तमान समयमा आएर यस्ता धारणी, स्तोत्र, गाथा आदि वाचन (पाठ) लाई

औपचारिकता पुन्याउने कार्यको रूपमा मात्र वाचन गर्दै आएको देखिन्छ। बुद्धधर्मको अभ्यासको रूपमा रहेको स्तोत्रआदि वाचन (पाठ) को सही अर्थ, महत्त्व प्रकाश पारी बुद्धधर्ममा देखा परेका यस्ता कमिकमजोरी लाई हटाउन सहयोग गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो। यदि कुनै पनि व्यक्तिले कायवाक्चित्त शुद्ध पारी चिन्तन, ध्यान, श्रद्धा र विश्वासका साथ स्तोत्र आदि वाचन गर्न सकेमा यही नामसङ्गीतिको षट्चक्र अनुशंसामा उल्लेख भएका अनुशंसाहरू (फलहरू) अवश्य प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने भाव बुझाउनु हो। साथै नामसङ्गीति पाठ गर्ने व्यक्तिहरूमा गाथा पाठ गर्दा गाथाहरूको अर्थभाव बुझेर एकचित्तले श्रद्धा उत्पन्न गर्दै आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति वाचन गर्न सकोस् भन्ने उद्देश्य पूर्तिका लागि यो लेख लेखिएको छ।

अनुसन्धान पद्धति

यो लेख वर्णात्मक विधि (Descriptive Research Design) को आधारमा लेखिएको छ। यसको लागि मूल स्रोतको रूपमा आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति स्तोत्र उल्लिखित ग्रन्थहरूलाई आधार बनाइएको छ। प्रारम्भिक स्रोतको रूपमा विभिन्न बौद्ध स्तोत्र संग्रह पुस्तकहरू, विभिन्न बौद्ध विद्वानहरूद्वारा आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति बारे लेखिएका पुस्तकहरू लिएका छन्। सहायक स्रोतका रूपमा विभिन्न बौद्ध विद्वानहरूको प्रवचन श्रवण, स्तोत्र वाचन श्रवण, ईन्टरनेट आदि लिएका छन्।

आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिको शब्दार्थ

‘नाम’ र ‘सङ्गीति’ दुई शब्दको समास भएर ‘नामसङ्गीति’ बनेको पाइन्छ। बौद्ध आचार्यहरूले नामसङ्गीति शब्दको भिन्नाभिन्नै अर्थ लगाएको पाइन्छ। आचार्य विलासवज्रले नामसङ्गीतिको टीका “नाममन्त्रार्थावलोकिनी” मा उल्लेख भएअनुसार-

“गानं गीतिः सम्यग्गीति सङ्गीतिः ।

नाम्ना सङ्गीतिर्नामसङ्गीतिरिति ॥”

अर्थात् - गाना नै गीति हो, सम्यक् तरिकाले गाइएको गीति नै सङ्गीति हो। यसैले नामहरूको सम्यक् गीतिनै नामसङ्गीति हो। यहाँ नामहरू भन्नाले क्रिया, चर्या, योग, तन्त्र, सूत्र, अभिधर्म, विनय, समस्त लौकिक लोकोत्तर, स्थावर-जङ्गत जगत् सबै नाम हुन् र त्यसको सङ्गीति नै नामसङ्गीति हो भनी उल्लेख पाइन्छ (वज्राचार्य, २०६७)।

आचार्य रविश्रीले ‘अमृतकणिका’ मा उल्लेख गर्नुभएको छ -

“नानातन्त्रोपलक्षित महासुखाकारसहजानन्दसुखस्य नाम्ना सम्यग्ज्ञानं नामसङ्गीति ॥”

अर्थात्- नाना तन्त्रहरूबाट उपलक्षित, महासुखाकार र सहजानन्द स्वरूपी सम्यक् ज्ञान नै नामसङ्गीति हो।

आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिको रचनाकाल

बुद्धधर्मको विशाल साहित्य भण्डारमा अनागिन्ति ग्रन्थहरू पाइन्छन् । तीमध्ये पनि केही अति महत्त्वपूर्ण तथा पहिलेका पुस्ताहरूले प्रयोग गरी अभ्यास गर्दै आएका ग्रन्थहरूमध्ये तन्त्रराजको रूपमा रहेको र मन्त्रायनको आधारशीला मानिने आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति एक प्रमुख स्तोत्र वा ग्रन्थ हो । नामसङ्गीति तन्त्रग्रन्थको रचनाकालबारे निश्चित रूपमा समय उल्लेख भएको कतै देखिँदैन । नामसङ्गीति काल निर्धारणमा बौद्ध विद्वानहरूको एकमत भएको पनि देखिँदैन । तर नामसङ्गीतिको धेरै नै टीका, उपटीका व्याख्याहरूका रचना विभिन्न बौद्ध विद्वानहरूले गरेर जानुभएका पाइन्छन् । ती रचनाहरूको आधारमा केही अनुमान लगाउन सजिलो भएको छ । नामसङ्गीतिको धर्मदेशना अतीतकालको बुद्धहरूले गरिजानु भएका थिए, वर्तमानकालको बुद्धहरूले धर्मदेशना गरिरहनु भएको छ र भविष्यको बुद्धहरूले समेत गरिरहने तथा यस नामसङ्गीतिको धर्मोपदेश पुनः पुनः भई नै रहन्छ भन्ने वर्णन पाइन्छ (वज्राचार्य, २०७८) । यसबाट स्पष्ट हुन आउँछ कि नामसङ्गीति आदिकालदेखि निरन्तर रूपमा अभ्यास गर्दै आएको देखिन्छ ।

पाठशैली (आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिको गाथाको रचना शैली) को दृष्टिकोणबाट हेर्ने हो भने नामसङ्गीतिगाथाको रचना पाँचौं शताब्दीतिर भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । प्राचीन टीकाकार आचार्यहरूका आधारबाट पनि यसको रचनाकाल निर्धारण गर्न मद्दत मिल्दछ । नामसङ्गीतिको प्राचीन टीकाकार आचार्यहरूमा आचार्य चन्द्रगोमिन्, विमलमित्र, विलासवज्र, डेम्बिहेरुक, मञ्जुश्रीमित्र आदि हुन् भनी उल्लेख पाइन्छ । यी आचार्यहरूमध्ये आचार्य चन्द्रगोमिन्लाई नामसङ्गीतिको प्रथम टीकाकारको रूपमा लिइन्छ । उहाँले ईशाको छैठौँ-सातौँ शताब्दीमा “आर्यमञ्जुश्री नामसङ्गीति महाटीका” को रचना गर्नुभएको देखिन्छ । यसबाट नामसङ्गीतिको रचना छैठौँ शताब्दी अगाडि नै भइसकेको देखिन आउँछ ।

परमार्थ मञ्जुश्रीज्ञानसत्त्वको विषय भएको गम्भीरातिगम्भीर नामसङ्गीतिलाई लिएर विभिन्न बौद्ध आचार्यहरूबाट समय समयमा टीका, उपटीका, व्याख्या आदिका रचना भएका पाइन्छन् । यसरी ईशाको छैठौँ, सातौँ शताब्दीदेखि बाह्रौँ, तेह्रौँ शताब्दीका आचार्यहरूबाट २६ वटा भन्दा बढी टीका, व्याख्या, उपटीका लगायत नामसङ्गीतिसँग सम्बन्धित साधन, मण्डल, अभिषेक, विधि आदि विविध विषयहरूमा ५० औँ ग्रन्थहरू रचना भएको पाइन्छ (वज्राचार्य, २०६७) ।

ईशाको चौथो शताब्दीसम्म आइपुग्दा नेपाली बौद्ध समाज पञ्चबुद्धको मूर्ति र मञ्जुश्रीसँग आबद्ध ‘आर्यमञ्जुश्री मूलकल्प’ लोकप्रिय बनिसकेको हुनाले “आर्यमञ्जुश्री मूलकल्प” ग्रन्थको रचना ईशाको दोस्रो-तेस्रोदेखि पाँचौँ-छैठौँ शताब्दीसम्ममा भएको देखिन आउँछ । यसबाट पनि नामसङ्गीतिको रचना ईशाको चौथो शताब्दीभन्दा अगाडि भई सकेको अनुमान गर्न सकिन्छ । स्वयम्भूपुराणको षष्ठी अध्यायमा विक्रमशील महाविहारका महापण्डित ज्ञानश्रीमित्रलाई नामसङ्गीतिको व्याख्याकारको रूपमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । आठौँ शताब्दीका मानिने पण्डित ज्ञानश्रीमित्रले नामसङ्गीतिको धर्मदेशना गर्न नसक्दा नामसङ्गीतिको द्वादशाक्षरको व्याख्याको ज्ञान हासिल गर्न नामसङ्गीतिको ज्ञाता महाचीनका मञ्जुदेवाचार्य कहाँ गएका थिए । मञ्जुदेवाचार्यले पनि ज्ञानश्रीमित्रलाई नेपालमण्डलमा द्वादशाक्षरको गुह्यार्थ र वाह्यार्थ स्पष्ट गर्नु भएको कुरा स्वयम्भू पुराणमा उल्लेख छ (शाक्य, वज्राचार्य, २०५८) । यसरी नामसङ्गीतिका प्राचीनता र परम्पराका विषयमा समय समयमा विभिन्न आचार्यहरूले रचना गरिजानु भएका ग्रन्थहरूबाट स्पष्ट हुन आउँछ ।

नामसङ्गीति व्याख्या भएका प्रमुख ग्रन्थहरू

नामसङ्गीतिको महत्त्वलाई दर्साएको, कल्कि पुण्डरीकद्वारा रचित कालतन्त्र टीका 'विमलप्रभा' ग्रन्थ भित्र अत्यधिक रूपमा नामसङ्गीतिका विभिन्न पदहरू उद्धरण गरेका पाइन्छन् । उक्त ग्रन्थमा नामसङ्गीतिलाई महत्त्व दिई एक प्रकरणमा भनिएको छ - "जसले नामसङ्गीतिलाई बुझ्दैन त्यसले वज्रधरको ज्ञानकाय अर्थात् वज्रयानको कुरालाई बुझ्न सकिदैन ।

त्यस्तै सिद्ध नारोपाद्वारा रचित 'सकोद्देश ग्रन्थ' मा पनि विभिन्न श्लोकहरू ठाउँ ठाउँमा नामसङ्गीतिबाट उद्धरण गरिएको पाइन्छ । साधनमाला विंशतिनमस्कारमा पनि उद्धरण गर्नुका साथै नामसङ्गीतिको पाठविधि बारे विस्तृत व्याख्या गरिएको पाइन्छ । वरोडा प्रकाशनबाट प्रकाशित विनयतोष भट्टाचार्यले लेखिएको साधनमालाको भूमिकामा तिब्बतमा भएको टेङ्गयूर पुस्तकालयको ग्रन्थ सूचीपत्र दिएको छ । त्यसमध्ये नामसङ्गीति उल्लेख भएका प्राचीन ग्रन्थहरू यस प्रकार छन् भनी पं. दिव्यवज्र वज्राचार्यले आफ्नो पुस्तक 'अद्वयपरमार्था नामसङ्गीति' मा उल्लेख गर्नु भएको पाइन्छ (वज्राचार्य, २०७४) ।

- श्री लीलावज्र "आर्यनाम सङ्गीतिटिका"
- श्री डोम्बीहेरुकं "नाम सङ्गीति वृत्ति"
- श्री अद्वय वज्र "नामसङ्गीति-उप संहार विर्तक" र

"आर्य मञ्जुश्री नामसङ्गीति टीका सारोपायिका"

- श्री अनुपमरक्षित "आर्यमञ्जुश्री नाम सङ्गीतिवृत्ति"
- श्री इन्द्रभूति "आर्य मञ्जुश्री नामसङ्गीतिवृत्ति"
- श्री रत्नाकार गुप्त "आर्य मञ्जुश्री नामसङ्गीति पञ्चिका" आदि पाइन्छ ।

आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति गाथा परिचय

आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति गाथा सोह्र हजार श्लोकहरू भएको मायाजालमहायोगतन्त्रको समाधिजालपटलबाट उद्धृत गरिएको उल्लेख यस नामसङ्गीतिको अन्त्यको पुष्पिका वाक्य "आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिको १३ वटा पटल पद्यात्मक श्लोकहरूमा र अनुशांसा (प्रशांसा) गद्यात्मक सहित जम्मा १४ पटलहरूमा रहेको पाइन्छ । यस नामसङ्गीतिमा अध्येषणागाथादेखि उपसंहारगाथासम्म जम्मा १३७ श्लोकहरू रहेको पाइन्छ । नामसङ्गीतिको मूल विषयवस्तु वज्रधातुमण्डलज्ञान गाथादेखि कृत्यानुष्ठानज्ञानगाथा ६ वटा पटलहरूमा रहेको छ । यी महत्त्वपूर्ण पटलहरूमा १३० श्लोकहरूमा ८१२ विभिन्न मन्त्राक्षर पदहरू रहेका छन् भनी उल्लेख पाइन्छ । ती पटलहरू यसप्रकारका छन्: (क) अध्येषणा (ख) प्रतिवचन (ग) षट्कुलावलोकनाज्ञान (घ) मायाजालाभिसंबोधि (ङ) वज्रधातुमण्डल (च) सुविशुद्धधर्मधातुज्ञान (छ) आदर्शज्ञान (ज) प्रत्यवेक्षणाज्ञान (झ) समताज्ञान (ञ) कृत्यानुष्ठानज्ञान (ट) पञ्चतथागतज्ञानस्तुति (ठ) अनुशांसाहरू (ड) मन्त्रविन्यास (ढ) उपसंहार

(क) अध्येषणाज्ञानगाथा

नामसङ्गीतिको पहिलो पटल अध्येषणाज्ञानगाथाको सुरुका श्लोकहरूमा शाक्यमुनि बुद्धसँग नामसङ्गीतिको अध्येषणा गर्ने वज्रघर गुह्यराट् कुलिशेश्वर वज्रपाणिको गुण तथा स्वरूपबारे वर्णन पाइन्छ। सम्पूर्ण जगत्का सर्वसत्वप्राणीहरूका कारणले महाकरुणा राखी प्रज्ञा र उपायद्वारा उत्तम चर्या गरिरहनु भएका वज्रपाणिले सम्यक्सम्बुद्ध भगवन्त तथागत शाक्यमुनिको सन्मुख निहुरिदै प्रणाम गर्दै कृताञ्जली (दुईहात जोडेर) मुद्रामा प्रार्थना गरेको उल्लेख छ। उहाँले भगवान् बुद्धसँग 'हे विभो ! हामीमा अनुकम्पा राख्नु भई मायाजाल बुझ्ने ज्ञान 'मायाजालअभिसंबोधि' प्रदान गर्नुहोस्। क्लेश (राग, द्वेष, मोह आदि) ले गर्दा आकलव्याकुल भई अज्ञानको पङ्कमगनाना अर्थात् अज्ञानको हिलोमा डुबी रहेका सर्वसत्वप्राणीहरूको हित तथा अनुत्तरफल प्राप्त हुने नामसङ्गीतिको आज्ञा गर्नुहोस्। नामसङ्गीति भगवान् ज्ञानकाय महाउष्णीष भएको गष्पिति (अति विद्वान्) स्वयं उत्पत्ति हुनु भएका ज्ञानमूर्ति स्वयम्भू मञ्जुश्री ज्ञानसत्व हो भनिन्छ। जुन गम्भीरार्थ, उद्धारार्थ, सपूर्ण क्लेशहरूलाई प्रशान्ति पारिदिने आदिमध्यअन्त कल्याणी नामसङ्गीति हुन् (भिक्षु, २०२६)। यस नामसङ्गीतिलाई पहिलेका बुद्धहरूले आज्ञा गर्नुभएका, पछिका बुद्धहरूले आज्ञा गर्नु हुने अहिलेका बुद्धहरूले आज्ञा गरिरहेका, यसरी संबुद्धहरूले बारम्बार आज्ञा गरिरहनु भएका महान् अर्थयुक्त मन्त्रधर तथा महावज्रधरगणद्वारा धारित नामसङ्गीति आज्ञा गर्नुहोस् सर्वसत्वप्राणीहरूका क्लेश शेष (बाँकी) नहुने गरी नाश भई अज्ञानको शेष नै नहुने गरी समाप्त गर्नका लागि नामसङ्गीति प्रकाश पार्नुहोस्।' भनी गुह्येन्द्र वज्रपाणिले कृताञ्जली भावमा अध्येषणा गरिएको पाइन्छ।

(ख) प्रतिवचनज्ञानगाथा

शाक्यमुनि भगवान् सम्बुद्ध द्विपदोत्तं (दुई पाउँमा उत्तम हुनु भएका) ले तीनै लोकमा आफ्नो रश्मि पठाउनु भई, चतुर्मारआदि शत्रुहरू दमन गर्दै सत्वप्राणीहरूको तीनै दुर्गति शोधन गर्दै स्मित हास्यमुद्रामा तीनैलोकमा पुग्ने गरी ब्रह्मस्वर तथा मधुर स्वरले वज्रपाणिलाई सम्बोधन गर्नुभई जगत् प्राणीको हितका लागि अध्येषणा गरेकोमा वज्रपाणिलाई साधुवाद दिनु भएको वर्णन पाइन्छ। महार्थ भएको सम्पूर्ण पापलाई नाश गर्ने मञ्जुश्रीज्ञानकायको नामसङ्गीति बारेमा देशना गर्नेछु एकाग्र (एकचित्त) ले सुन्नू भन्ने भगवान् बुद्धको प्रतिवचन गाथा दोस्रो पटलमा उल्लेख भएको पाइन्छ।

(ग) षट्कुलावलोकनाज्ञानगाथा

यस नामसङ्गीतिको तेस्रो पटलमा पञ्चस्कन्धात्मक सत्वप्राणीहरूको कुलको बारेमा षट्कुलावलोकनको वर्णन गरिएको छ। पं. दिव्यवज्रले आफ्नो पुस्तक 'अद्वयपरमार्था नामसङ्गीति' मा यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ (वज्राचार्य, २०७४)।

- (क) मन्त्रविद्याधरकुलः- विज्ञानस्कन्ध, आकाशधातु, नीलवर्ण, अक्षेभ्यकुल, सुविशुद्धधर्मातुज्ञान, वज्रकुल, द्वेषकुल भएको कुरालाई मन्त्रविद्याधरकुल भनिन्छ।
- (ख) कुलत्रयकुलः- रूपस्कन्ध, जलधातु, श्वेतवर्ण, वैराचन तथागत, आदर्शज्ञान, चक्रचिन्ह, मोह चरित्र भएको कुललाई कुलत्रयकुल भनिन्छ।
- (ग) लोकलोकोत्तरकुलः- संज्ञास्कन्ध, अग्निधातु, रक्तवर्ण, अमिताभतथागत, प्रत्युवेक्षणाज्ञान, पद्मचिन्ह, राग

चरित्र भएको कुललाई लोकलोकोत्तरकुल भनिन्छ ।

(घ) लोकालोककुल:- वेदनास्कन्ध, पृथ्वीधातु, पीतवर्ण, समताज्ञान, रत्नसम्भवतथागत, रत्नचिन्ह, मात्सर्य चरित्र भएको कुल लोकालोककुल भनिन्छ ।

(ङ) महामुद्राकुल:- संस्कारस्कन्ध, वायुधातु, श्यामवर्ण, अमोघसिद्धि तथागत, विश्ववज्र, कौसीद्य चरित भएको कुललाई महामुद्राकुल भनिन्छ ।

(च) महोष्णीषकुल:- सहजानन्द स्वभाव हुनु भएका वज्रसत्व तथागतको कुललाई महोष्णीषकुल भनिन्छ

यहाँ कुल शब्दको अर्थ वर्ग हो, देवदेवतादेखि लिएर सकल चल अचल जगत यही छ वर्गमा वर्गीकरण भईरहेका छन् भनी वज्रयानीहरूको मत पाइन्छ ।

(घ) मायाजालाभिसम्बोधिक्रमगाथा

नामसङ्गीतिको चौथो पटलमा मायाजालाभिसम्बोधिको वर्णन गरिएको छ । यस गाथामा षट्चक्रमा अवस्थित मञ्जुश्री ज्ञानसत्व, वज्रखड्गमञ्जुश्री, वागीश्वरमहामञ्जुश्री, वज्रतीक्ष्णमञ्जुश्री, ज्ञानकाय मञ्जुश्री र अरपचनमञ्जुश्रीको नाम उल्लेख गरिएको छ । यस गाथामा उल्लेख भएअनुसार श्रीआदिबुद्ध मञ्जुश्री भूत भविष्यत् वर्तमान तीनै कालका बुद्धहरूको हृदयमा रहनु भएको छ । , जसलाई

“अआ इई उऊ एऐ ओऔं अंअः स्थितो हृदि ।

ज्ञानमूर्तिरहं बुद्धो बुद्धानां त्यध्ववर्तिनाम् ॥” (बज्राचार्य, २०७४) ।

भनेर श्रीशाक्यमुनिले आज्ञा गर्नुभएको थियो । उहाँले “श्रीआदिबुद्ध” को हृदयमा अआ आदि द्वादशाक्षर संयुक्त प्रज्ञाचक्र जगतका अज्ञान नाश गर्न, प्रकाशमान भइरहेको छ भन्ने कुरा पं. दिव्यवज्रले आफ्नो पुस्तक अद्वयपरमार्था नामसङ्गीतिमा लेख्नु भएको पाइन्छ (बज्राचार्य, २०७४) । उहाँ दाहिनेका चार हातहरूले खड्ग लिनु भई, बायाँका चार हातहरूले प्रज्ञापारमिता ग्रन्थ लिनु भएका पाँच रङ्गका पाँच मुखका हुनुहुन्छ । आदिबुद्धको हृदयमा रहेको प्रज्ञाचक्रमा छवटा दण्डी रहेको छ । ती छवटा दण्डीमा षट्चक्रका देवताहरूको मन्त्रपद छ । “ऊँ वज्रतीक्ष्ण दुःखच्छेद आदिश्लोक-३ मा उल्लेख पाइन्छ । प्रज्ञोपाय स्वरूपको आलि, कालि संयुक्त प्रज्ञाचक्रको नाभि (बीच) ‘मा’ अकार बीजाक्षर उत्पन्न हुनु भएको मञ्जुश्री ज्ञानसत्व विराजमान हुनु भएको छ । श्री वज्रधरले श्रीशाक्यमुनिमा श्रीज्ञानसत्वको नामसङ्गीति देशना गर्नुहोस् भनी विन्ति गर्दा भगवान्ले यही श्रीमञ्जुश्रीज्ञानसत्वको नामसङ्गीति आज्ञा गर्नु भएका थिए । श्रीमञ्जुश्रीज्ञानसत्व महावैरोचन बुद्धको हृदयमा विराजमान श्रीआदिबुद्धको हृदयमा रहेको प्रज्ञाचक्रको बीचमा विराजमान हुनु भएको छ भनी स्मरण गर्नु पर्दछ भन्ने उल्लेख पाइन्छ ।

ङ) वज्रधातुमहामण्डलगाथा

यस वज्रधातुमहामण्डल पटलमा सम्पूर्ण वर्णका महार्थ परमाक्षर भएको “अकार” बीजाक्षरद्वारा भगवान् बुद्धको उत्पत्ति भएको वर्णन पाइन्छ । महार्थ परमाक्षर “अकार” उच्चारण गर्न मुखको कुनै अङ्गको सहयोग विना भित्रदेखि नै उत्पत्ति भई आउने महाप्राण हो (भिक्षु, २०२६) । यस “अकार” सबै उच्चारणको उत्तमहेतु, सर्ववाक्य प्रभास्वर भनिन्छ । नामसङ्गीतिसाधनमा पनि वज्रधातुमण्डलको बारेमा विशेष महत्त्वका साथ उल्लेख

भएको पाइन्छ । अद्वयपरमार्थनामसङ्गीतिको यस वज्रधातुमण्डलज्ञानगाथा पटलमा पाँच तथागतहरूको ज्ञान र वज्रधातुमण्डल बारेमा उल्लेख भएको पाइन्छ । यस तन्त्रमा मण्डलमा भएका बोधिसत्वहरूको पदद्वारा इङ्गित गरेका छन् ।

वज्रधातुमण्डलज्ञानगाथादेखि कृत्यानुष्ठानज्ञानगाथासम्मको पटलहरू नामसङ्गीतिको सार पटल मानिन्छ । यस गाथाहरूमा पञ्चतथागत - वैरोचनको सुविशुद्धधर्मधातुज्ञान, अक्षोभ्यको आदर्शज्ञान, रत्नसम्भवको समताज्ञान, अमिताभ बुद्धको प्रत्यवेक्षणाज्ञान र अमोघसिद्धिको कृत्यानुष्ठानज्ञानको वर्णन गरिएको छ । यहाँ पञ्चज्ञानसम्बन्धी ११६ वटा श्लोकहरू रहेका छन् । यी श्लोकहरू पञ्चबुद्धात्मक ज्ञानकायमञ्जुश्रीलाई परिलक्षित गरी पञ्चज्ञानको स्वभाव तथा लक्षण वर्णन गर्न गाथाहरू रचना भएको देखिन्छ । यसकारण पञ्चज्ञानलाई मञ्जुश्रीको रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुनाले नामसङ्गीतिलाई आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति नामाकरण भएको देखिन्छ ।

(च) सुविशुद्धधर्मधातुज्ञानगाथा

वज्रयानअनुसार क्लेशावरण (क्लेशको आवरण) र ज्ञेयावरण (ज्ञानको आवरण) दुवै आवरणबाट सदा मुक्त हुनेलाई वज्रसत्व भनिन्छ । यही क्लेशावरण र ज्ञेयावरणबाट सदा मुक्त भइसकेको वज्रसत्वको ज्ञानलाई नै सुविशुद्धधर्मधातुज्ञान भनिन्छ । यस ज्ञानगाथाको प्रथम श्लोकमै मञ्जुश्रीज्ञानसत्वलाई नै महावैरोचन बुद्धको रूपमा उल्लेख गरी महावैरोचन बुद्ध महायोगी, महामुनि, महामन्त्रनयोद्भूतो (महामन्त्रमा रहिरहने), महामन्त्रनयात्मक (महामन्त्रलाई धारण गर्ने महामन्त्रात्मक) भनी उल्लेख भएको पाइन्छ । सुविशुद्धधर्मधातुज्ञानगाथा पटल २५ वटा श्लोकहरूमा १८१ मन्त्राक्षर पदहरू समाहित भएको पाइन्छ (वज्राचार्य, २०६७) । प्रत्येक श्लोकले मञ्जुश्रीलाई परिलक्षित गरी वैरोचन तथागतसँग सम्बन्धित सुविशुद्धधर्मधातुज्ञानको स्वभावबारे वर्णन रहेको पाइन्छ । यस ज्ञानस्थित हुने मञ्जुश्रीज्ञानसत्व दशपारमिता पूर्ण भई, दशौंभूमिमा प्रतिष्ठित भई दशबलले विभूषित भई दशज्ञानविशुद्धात्मा, दशज्ञानविशुद्ध धारण गरी अनादि निष्प्रपञ्चात्मा शुद्धात्मा तथातात्मक भई भूतवादी यथावादी तथाकारी अन्य कुरा नबोल्ने भनी वर्णनगरिएको छ । यी ज्ञान विशुद्धज्ञान भएको हुनाले भवसंसारलाई पार गराउने ज्ञान 'बुद्धको जनकज्ञान' को रूपमा वर्णन रहेको पाइन्छ । त्यस्तै यस ज्ञानलाई भवसंसार पार भएको, गर्नुपर्ने सबै पूर्ण भई निर्वाण सन्मुख पुगिसकेको उत्तमस्थिति प्रज्ञारूपि शस्त्रले क्लेश छेदन भइसकेको ज्ञान 'सुविशुद्धधर्मधातुज्ञान' भनी श्लोक १३ मा वर्णन गरेको पाइन्छ । यसरी यस ज्ञानलाई बुद्धको पञ्चकाय र पञ्चज्ञानको आत्मज स्वरूप भएको तथा पञ्चबुद्ध मुकुट तथा पञ्चचक्षुलाई राम्ररी धारण गरिएको भनी उल्लेख रहेको पाइन्छ ।

(छ) आदर्शज्ञानगाथा

अक्षोभ्य तथागतको ज्ञानलाई 'आदर्शज्ञान' भनी उल्लेख भएको पाइन्छ । आकाश जस्तै निराधार, व्यापक, लक्षणविहिन ज्ञानलाई वज्रज्ञान, समन्तभद्रज्ञान, महामुद्राधर्मकायज्ञान, आदर्शज्ञान आदि वर्णन गरेका पाइन्छन् । आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिमा आदर्शज्ञानगाथा पटल १० वटा श्लोकहरूमा रहेको पाइन्छ । यसगाथामा मञ्जुघोषको भयंकररूपको वर्णन रहेको पाइन्छ । यसको प्रत्येक श्लोकले आदर्शज्ञानको वास्तविक स्वभावलाई यथार्थ रूपमा बुझाउन वर्णन गरेको देखिन्छ । यी श्लोकहरूले 'रागी वा भोगीहरूको लागि निर्वाण भयंकर विषय हुन सक्छ तर बोधिसत्वहरूका लागि यो सुखकर विषय हुन जान्छ । यस ज्ञानगाथाको पहिलो श्लोकमा वज्र भैरवको क्रोध रूपमा तथा दोस्रो श्लोकमा माररूपी विघ्नका लागि भयंकर यमान्तको रूप हो अर्थात्

यस ज्ञानले भयलाई नै भयभित पार्ने भनी देखाइएको पाइन्छ । यसलाई अझ स्पष्ट पार्दै वज्रसत्व महासत्व वज्रराज महासुखमा रहन्छ, तथा वज्रचण्डो हर्ष आनन्दले वज्र हुँकार निकाल्छ, भन्ने वर्णन पाइन्छ । यसरी नै वज्रमाला वज्रआभूषण धारण गरी हाहा भनी अट्टाहासो हाँसो सहितको वज्रशब्द निस्केको नै 'षडक्षर मन्त्र' हो भन्ने वर्णन छ ।

(ज) प्रत्यवेक्षणाज्ञानगाथा

अमिताभ तथागतको ज्ञान प्रत्यवेक्षणाज्ञान मानिन्छ । प्रत्यवेक्षणाज्ञान आदि शुद्ध, अनुत्पन्न तथा प्रभाश्वर ज्ञानलाई भनिन्छ । अमिताभ तथागतको प्रत्यवेक्षणाज्ञान आर्जन गर्न राग (आशक्ति) देखि टाढा भई रागलाई महारागले दमन गर्नु पर्दछ । यही आशक्तिमा लिप्त नहुने महाराग नै 'बोधिचित्त' हो भनी उल्लेख पाइन्छ । आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिमा प्रत्यवेक्षणाज्ञानगाथा पटल ४२ श्लोकहरूमा रहेको पाइन्छ । यस श्लोकहरूमा मञ्जुश्रीज्ञानकायलाई परिलक्षित गरी मन्त्राक्षरमा गुणहरू वर्णन गरेका पाइन्छन् । यस ज्ञानगाथाको पहिलो श्लोकमै भूतनैरात्म्य भई तथ्यतामा रहने भूतविशुद्धि भई भूतकोटी अनाक्षर भई शून्यतावादीमध्ये श्रेष्ठोत्तम भई गम्भीर उद्धारले गर्जन गरिरहने भनी प्रत्यवेक्षणाज्ञानलाई दर्शाएको पाइन्छ । त्यस्तै अरूप, रूपवान, नानारूप सबै मनोमय मात्र हुन् । यस्ता सबै रूपका आभास भनेको त पानीमा चन्द्रमा देखिनु, ऐनामा प्रतिबिम्ब देख्ने मात्र हुन् । यस ज्ञानलाई अझ स्पष्ट पार्न गुणलाई बुझ्ने गुणज्ञ (गुणवान्) ले धर्मलाई पनि बुझेको हुन्छ । त्यस्ता व्यक्तिको सर्वमङ्गलमाङ्गल्य भई कीर्ति लक्ष्मी यस शुभ सदा भइरहन्छ । यस ज्ञानले क्लेशको शेष नै नरहने गरी सम्पूर्ण क्लेशलाई शान्त गरी सम्यक्सम्बुद्धको आभूषणरूपी ज्ञानअभिषेकमुकुट हो भनी उल्लेख पाइन्छ । त्यस्तै यस ज्ञानलाई 'अरजो विरजो विमलो अर्थात् रागादि धूल नभएको भित्रबाहिर पनि धूलोरहित फोहर नभएको मल तथा दोष रहित भई निर्मल भइसकेको सर्वज्ञ अर्थात् तीनै यानको मार्गज्ञान बुझ्ने भनिएको पाइन्छ । त्यसैले यस ज्ञान जगत्का विशाल छत्र भई दुःखकष्टले छटपटिएका प्राणीहरूलाई मैत्रीकरुणा मण्डल अर्थात् शरण दिने तर संसारदेखि अलिप्त भई त्रिरत्नरूपी छत्रले विभूषित भएको ज्ञान वर्णन भन्ने छ ।

(झ) समताज्ञानगाथा

समताज्ञानलाई रत्नसम्भवको ज्ञान भनी उल्लेख भएको पाइन्छ । समस्त जगत् स्वप्नवत् कल्पना मात्र हो, छायाँमात्र हो भनी म मेरो भन्ने केही छैन भनी भावना गर्नुलाई 'सर्वधर्मनैरात्म्य भावना' भनिन्छ । यही भावनाले 'सर्वसत्वप्राणीहरू र तथागतहरूका ज्ञान एकै हुन्' भन्ने समानताको (समताको) साक्षात्कार हुनु नै समताज्ञान भनिन्छ । यस कुरालाई बुझाउन आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिको समताज्ञानगाथामा मञ्जुश्रीज्ञानकायको गुण वर्णन गरी समताज्ञानलाई स्पष्ट पार्न खोजेको देखिन्छ । यस ज्ञानगाथा पटल २४ श्लोकहरूमा १०४ मन्त्राक्षर पदहरूमा वर्णन रहेको पाइन्छ (वज्राचार्य, २०६७) । यस श्लोकहरूले मञ्जुश्रीज्ञानसत्वको रूप तथा स्वभावको वर्णन गरेको पाइन्छ । बुद्धत्व प्राप्त गर्न इच्छा गर्ने साधकले सर्वसत्वप्राणीहरूमा समताभाव राख्नका लागि गर्नु पर्ने चर्याको वर्णन पनि पाइन्छ । यस ज्ञानगाथाको पाँचौं श्लोकमा 'एक अर्थ भई द्वय अर्थ नभएको कर्मको अर्थ (धर्मको स्वभाव) अनित्य परमार्थ सत्य हुन् ।' नानाविज्ञप्तिले गर्दा रूपको अर्थमा अनेक देखिनु चित्तविज्ञानको सन्तति (फैलिने क्रिया) मात्र हुन् भन्ने उल्लेख रहेको पाइन्छ । यसरी शेष नरहने गरी भावना गर्नाले शून्यताको ज्ञान भई शून्यतामा आनन्दले रहन सक्छ । भवरागआदि छोडेर त्रिभवमै अति आनन्दले रहन सक्छ भन्ने उल्लेख पाइन्छ । यस्तै श्लोक १४ मा समताज्ञान धारण पालन गर्नाले द्वादशाङ्गभव, द्वादशाङ्ग (प्रतीत्यसमुत्पाद), द्वादशाकार (द्वादश आयतन) शुद्ध भई चतुर्आर्यसत्यलाई बुझेर अष्टज्ञानअवबोध (साक्षात्कार)

हुनेछ भनी वर्णन गरेको पाइन्छ। त्यसरी नै श्लोक १९ मा रागादि क्लेश, उपक्लेश संक्लेश आदि वास्ना रहित प्रज्ञोपाय (प्रज्ञा उपाय) महाकरुणायुक्त भई सकल जगतकै कल्याण गर्न सकिन्छ भन्ने उल्लेख पाइन्छ। यसरी श्लोक २१ मा उल्लेख भए जस्तै समताज्ञान भनेको सकलसत्त्वको चित्तसँग समान भएको सकलसत्त्वको चित्तलाई आनन्दित पार्ने ज्ञान हो।

(ज) कृत्यानुष्ठानज्ञानगाथा

कृत्यानुष्ठानज्ञानलाई अमोघसिद्धि तथागतको ज्ञानको रूपमा उल्लेख भएको पाइन्छ। सर्वत्र सदा सबै बुद्धहरूले गर्दै आउनु भएका चर्यालाई प्रचार गर्नु पर्दछ, यहीं सबै बुद्धहरूको कार्य हो भनी बुद्ध चर्यामा प्रस्थान गर्ने ज्ञानलाई 'कृत्यानुष्ठानज्ञान' भनिन्छ, भनी उल्लेख पाइन्छ। आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिमा यस कृत्यानुष्ठानज्ञानगाथा पटल १५ श्लोकहरूमा मञ्जुश्रीज्ञानकायलाई परिलक्षित गरी मन्त्राक्षरमा बुद्धहरूले गर्दै आउनु भएका चर्याहरूको विस्तारपूर्वक वर्णन पाइन्छ। यस गाथाको पहिलो श्लोकमै सकल संबुद्धहरूले बोध गर्नु भएका बुद्धबोधि अनुत्तर छन्। अनाक्षर (अक्षर नभएको) गुह्य मन्त्रहरूका उत्पत्ति भएका यही महामन्त्र कुलत्रय हुन् भनी वर्णन रहेको पाइन्छ। यसरी नै सर्व मन्त्र सबैका अर्थ उत्पन्न गर्ने महाविन्दु अनाक्षर हुन्। अनाक्षर नै पञ्चाक्षर महाशून्य विन्दुशून्य षड्क्षर मन्त्र भनी वर्णन गरिएको छ। यस्तै श्लोक ५ मा निर्माणकाय नै कायहरूमध्ये अति उत्तम हो। निर्माणकायको मूल स्वरूप तथा बुद्ध निर्माणको कारक भएकोले यसले दशादि विश्व निर्माण गरी अनेक निर्माणकाय निर्माण गरी जगत् सत्त्वप्राणीहरूको हित गर्दछ भनी वर्णन पाइन्छ। यसरी नै १० औं श्लोकमा जगत हितको कारक ज्ञान भएकोले यस ज्ञानलाई वन्दना तथा पूजा गर्न योग्य, नित्य मान्न योग्य, गुरु स्वरूपको ज्ञान हो भनी वर्णन गरेको पाइन्छ। त्यसकारण कृत्यानुष्ठानज्ञानमा प्रतिष्ठित मञ्जुश्रीलाई परमार्थ विशुद्धश्री, त्रीलोकका महाभगवान् सर्वसम्पत्कर (सिद्धि/ऐश्वर्य) युक्त श्रीमान् मञ्जुश्री श्रीमताम्बर भनी वर्णन पाइन्छ (भिक्षु, २०२६)।

(ट) पञ्चतथागत स्तुतिज्ञानगाथा

पञ्चतथागत स्तुतिज्ञानगाथामा पञ्चतथागतको स्वरूप, ज्ञान, चरित्र आदि गुणको वर्णन सहित स्तुति वन्दना गरिएको छ। यस स्तुतिज्ञानगाथाको पहिलो श्लोक

“नमस्ते वरदवज्राग्य भूतकोटे नमोस्तु ते।

नमस्ते शून्यतागर्भ बुद्धबोधे नमोस्तु ते ॥ १ ॥ (वज्राचार्य, २०७८)।

अर्थात्, यहाँ वरदवज्राग्य, भूतकोटि, शून्यतागर्भ, बुद्धबोधिलाई नमस्कार गरिएका छन्। त्यस्तै पछिका श्लोकहरूमा बुद्धराग, बुद्धकाम, बुद्धप्रीति, बुद्धमोद (बुद्धआनन्द), बुद्धस्मित (बुद्धमुसुक्क हाँसेको), बुद्धहास (बुद्धहाँसो) लाई नमस्कार गरिएका छन्।

सर्व संसारमा जति नै कार्यहरू भईरहेका छन् ती सबै जादूगरको इन्द्रजाल समान मायाजाल मात्र हुन्। ती मायाजाललाई नमस्कार। बुद्धको उत्पत्ति उहाँले गर्नु भएका सम्पूर्ण काय “बुद्धनाटक” मात्र हुन् त्यस बुद्धनाटकलाई नमस्कार। भूत, भविष्यत्, वर्तमानमा उत्पत्ति भएका बुद्धहरूका पञ्चतथागतका, सम्पूर्ण सत्त्व प्राणीहरूको हृदयमा अवस्थित आदिबुद्ध ज्ञानकायलाई नमस्कार गरिएका छन्।

(ठ) षट्चक्र अनुशंसा

नामसङ्गीतिमा उल्लेखित षट्चक्र अनुशंसा गद्यात्मक रूपमा लेखिएको छ (पाण्डेय, २०५१)। प्रथम चक्रस्येयमनुशंसा एघार पदहरूमा वर्णन भएको छ। यसमा भगवान् बुद्धले सकल तथागतहरूको ज्ञानकाय मञ्जुश्रीज्ञानसत्त्वको नामसङ्गीतिद्वारा काय वाक्चित्त परिशुद्ध भई पुण्यसंभार (पुण्यको सञ्चय) र ज्ञानसंभार (ज्ञानको सञ्चय) परिपूर्ण हुने अनुत्तरज्ञानको अर्थ विशेष रूपले अवबोध हुने कुरा वज्रपाणि वज्रधरलाई आज्ञा भएको वर्णन छ।

द्वितीय चक्रस्येयमनुशंसा ५२ पदहरू वर्णन गरिएको छ। यस गद्यात्मक गाथामा भगवान् बुद्धले वज्रपाणि वज्रधरलाई नामसङ्गीतिको बारेमा बताउनु भएको वर्णन पाइन्छ। 'नामसङ्गीतिः सुपरिशुद्धा, पर्यवदाता, सर्वज्ञज्ञानकायवाडमनोगह्यभूता, यावच्छब्दपरिसमाप्तिः सर्वबुद्धगुणानामियं नामसङ्गीतिः।' भनी उल्लेख भएको छ। यस्तै नामसङ्गीति भनेको सकल तथागतको धर्मधातु भएको सर्वज्ञ भएको सबै धर्मको आगम व्याकरण तथा बुद्ध जननी बोधिसत्व चर्याका स्रोत, चित्त एकाग्रहरूको लागि ध्यान, सबैको शान्ति दुर्गतिको द्वार बन्द हुने, विभुक्ति मार्गतिर लाने परिशुद्ध भूमि एवम् पारमिता गुण धर्मको परिपूर्णताः सर्वबुद्धगुण रहेको नामसङ्गीति हो भनी भगवान् बुद्धले आज्ञा गर्नुभएको छ।

तृतीय चक्रस्येयमनुशंसामा ५२ वटा पदहरूमा यस नामसङ्गीतिको प्रभावले प्राप्त हुने फलहरूका वर्णन गरिएका छन्। जसमा 'इयं नामसङ्गीति सर्वसत्वानामशेषकायवाडमनः यदुताद्वधर्मतारणार्थ नामसंधारणप्रकाशनतया ॥' यस गाथामा कायवाक्चित्तबाट हुने पाप प्रशमन गरी उचित अभ्यास गर्दा नामसङ्गीतिको प्रभावबाट सर्वापापविशोधन, सर्वदुर्गतिनिवारण, अष्ट महाभयदिनाश हुने, दुःख, विघ्न, बाधा, अशान्ति एवम् सबै अक्षण नाश हुनेछ आदि उल्लेख भएका पाइन्छन्।

चतुर्थ चक्रस्येयमनुशंसा १९ पदहरूमा रहेको छ। चूडामणि समानको नामसङ्गीति प्रतिदिन त्रिकाल धारण वाचन गर्नाले, अवबोध गर्नाले, प्रकाश पार्नाले प्राप्त हुने फल वर्णन गरिएका छन्। यस अनुशंसामा 'कश्चित् कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा मन्त्रमुखचर्याचारी इमां भगवतो मञ्जुश्रीज्ञानसत्त्वस्य आरोग्यमायुर्वृद्धिं चोपसंहरिष्यन्तिः ॥' यसरी कुनै व्यक्तिले भगवान् मञ्जुश्रीज्ञानसत्त्व सर्वतथागतज्ञानकाय ज्ञानमूर्तेरद्वयरमार्था नामसङ्गीति नामचूडामणिलाई गाथा पद व्यञ्जनलाई राम्ररी बुझी कुनै अड्चन विना अखण्ड प्रतिदिन त्रिकाल धारण, वाचन, अवबोध, प्रकाश गर्नाले सर्वधर्म प्रत्यवेक्षण हुनुका साथै महाप्रत्यगीरा लगायत कुवेरहारतीदशदिग्लोकपाल दिक्पाल तथा देवनागयक्षगन्धर्वअसुरगरुडकिन्नर आदि सबैले रक्षा गर्ने हुन्छ तथा आरोग्य आयुर्वृद्धि गर्न सहयोग गर्ने उल्लेख पाइन्छ।

पञ्चम चक्रस्येयमनुशंसा ५१ पदहरूमा रहेका छन्। यस अनुशंसामा चूडामणि समान नामसङ्गीतिलाई अखण्ड रूपमा प्रतिदिन शुद्ध रूपले पाठ गरी चिन्तन ध्यानद्वारा मञ्जुश्रीज्ञानसत्त्वको रूपकाय चित्तले आलम्बन् गर्दा प्राप्त हुने फलको वर्णन गरेका पाइन्छन्। यस अनुशंसामा 'य इमां नामसङ्गीतिं नामचूडामणिं प्रत्येक बुद्धनियमावक्रान्तिगनश्च भविष्यति ॥' यसरी चूडामणि समान नामसङ्गीतिलाई बाधा अड्चन विना अखण्डरूपमा प्रतिदिन शुद्ध रूपले पाठ गरी भगवान् मञ्जुश्रीज्ञानसत्त्वको रूपकायलाई आलम्बन गरी तद्रूप अनुचिन्तन तद्रूपअनुध्यान गर्न सकेमा सबै बुद्ध, बुद्धसत्त्वहरूले रक्षा हुने, कुनै प्रकारको भय सन्त्रास नहुने, सबै विद्याले पारंगत भई सबै शास्त्रको ज्ञान निर्धक्कपूर्वक धाराप्रवाह व्याख्या गर्न सक्ने, सर्वसत्त्वका लागि

बोधचित्तमा अभ्यासरत हुन सक्ने भई सबैको प्रिय हुनेछ ।

षष्ठ अनुशंसा 'चक्रस्येयमनुशंसाअप्रमेय' भनी उल्लेख भएको छ । यस षष्ठ अनुशंसामा परमार्थनामसङ्गीतिको अप्रमेय गुणहरू भएको उल्लेख छ । यस अनुशंसामा 'एवम् वज्रापाणे वज्रधर अप्रमेय गुण समन्वागतोसौ धर्मदेशकोधिष्ठाता दशदिक्सद्धर्म दुन्दुभिधर्मराजः ।' यसरी परमार्थनामसङ्गीतिको प्रभावले अप्रमेय गुण समन्वय भएर मन्त्रमुखचर्याचारी हुने, अन्य अप्रमेय एवम् प्रकारले गुणैगुण समन्वागतो हुने बताउनु भएका छन् । परमार्थनामसङ्गीतिसंधारक पुरुषपुद्गतले सुसंभृतपुण्यज्ञानसंभार छिट्टै प्राप्त भई बुद्धगुणान्समुदानयित्तरा सम्यक्सम्बोधिम्अभिसंभो आदि ज्ञानको धर्मदेशकोधिष्ठाता भई दशदिशामा सद्धर्म फैलिने उल्लेख पाइन्छ ।

(ड) मन्त्रोविन्यास

मन्त्रोविन्यासमा आदिबुद्धको हृदयमा रहेको प्रज्ञानचक्रमा उल्लेख भएका मन्त्रहरू उल्लेख भएको पाइन्छ । आदिबुद्धको हृदयमा रहेको प्रज्ञाचक्रको केन्द्रमा जोडिएको ६ वटा दण्डीमा उल्लेख षट्चक्रका देवताहरूको मन्त्रपद पछिका ४ वटा घेराहरूमध्ये पहिलो र तेस्रो घेरामा उल्लेख भएका मञ्जुश्रीका मूलमन्त्र रहेका छन् । पहिलो घेरामा "ओं सर्वधर्माभाव स्वभावविशुद्धवज्र अ आ अं अः प्रकृतिपरिशुद्धाः सर्वधर्माः यदुत सर्वतथागतज्ञानकायस्य मञ्जुश्रीपरिशुद्धिता मुपादायेति ।" आदि श्रीमञ्जुश्रीका मूलमन्त्र र तेस्रो घेरामा "अ आ सर्वतथागतहृदय हर हर ओं हूं ह्रीं भगवान् ज्ञानमूर्तिवागीश्वर महावाच सर्वधर्मगगनामल सुपरिशुद्ध धर्मधातुज्ञानगर्भ आः ।" आदि मालामन्त्र उल्लेख (वज्राचार्य, २०६५) छ ।

(ढ) उपसंहारगाथा

उपसंहारगाथामा पाँच पदमा गुह्याधिपति वज्रधर वज्रपाणिले भगवान् सम्यक् संबुद्धतथागतलाई प्रमाण गरी कृताञ्जलि मुद्रामा अध्येषणा गरेको र भगवान् बुद्धले अनुमोदन गरी साधुवाद दिनु भएको उल्लेख पाइन्छ । भगवान् बुद्धले महाअर्थ भएको सम्यक्सम्बोधिप्रापक, जगतसंसारलाई उद्धार गर्न सक्ने विमुक्तिफलकाङ्क्षिण, श्रेष्ठतममार्ग, अतिविशुद्ध मायाजाल महातन्त्रान्तर्गत अभिसम्बोधि प्राप्त गर्न अतित अनागत प्रत्युत्पन्न बुद्धहरूद्वारा देशित गम्भिर उद्धार र महानअर्थयुक्त मन्त्रधर र महावज्रधरगणद्वारा धारित नामसङ्गीति उपदेश दिनु भएको उल्लेख छ ।

अन्तमा "आरूर्यमायाजालषोडशसाहस्रिकान्महायोगतन्त्रान्तपातिसमाधिजालपटलाद् भगवता श्रीशाक्यमुनिना भाषिता भगवतो मञ्जुश्रीज्ञानसत्वस्याद्वयपरमार्था नामसङ्गीतिः परिसमाप्ता" भनी उल्लेखित भगवान् बुद्ध शाक्यमुनिद्वारा देशित यस भगवतो मञ्जुश्रीज्ञानसत्वको अद्वयपरमार्था नामसङ्गीति आर्यमायाजाल षोडशसाहस्रिका (१६ हजार) तन्त्रान्तपाति महायोगतन्त्रको समाधिजालपटलबाट उद्धृत गरिएको हो भनी लेखिएको छ ।

नेवाः बौद्ध समाजमा आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति गाथाको वाचन

नेपालमण्डलमा नेवाः बौद्ध समाजमा बुद्ध बोधिसत्वादिको शरण गमन गरी बोधिचित्तोत्पाद गरी नित्य धारणी, सूत्र, स्तोत्र आदि पाठ गर्ने चलन प्राचीन कालदेखि चल्दै आएका पाइन्छ । त्रिरत्न - बुद्ध, धर्म, सङ्घ, बौद्ध देवीदेवहरूमा समर्पित भई बोधिज्ञान आर्जन गर्ने हेतुले चित्तलाई एकाग्र गरी पूजा भावना गर्ने, ध्यान समाधि बस्ने, विधिपूर्वक धारणी, गाथा, सूत्र, स्तोत्र आदि पाठ गर्ने परम्परा पाइन्छ । नेवाः बौद्धहरूले सद्धर्मपाठका

क्रममा नामसङ्गीति पाठ गर्ने कार्यलाई बढी महत्त्व दिएको पाइन्छ । नेवा: बौद्धहरूले आफ्नो दैनिक बौद्ध अभ्यासको क्रममा एकलैले नामसङ्गीति पाठ गर्ने गरिन्छ । त्यस्तै नेपालमण्डलका विहारको क्वाचपाल देवता, गन्धुरी देवता वा चैत्य आदिको सन्मुख बौद्धहरू सामूहिक रूपमा भेला भई आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति वाचन गर्ने गरिन्छ । सामूहिक नामसङ्गीति वाचन दैनिक रूपमा हुन नसके तापनि शनिवार, सङ्क्रान्ति (१ गते), अष्टमी, पूर्णिमा, विशेष दिन, विशेष पर्व, गुंलाधर्मको एक महिना आदि दिनहरू समेत हुँदै आएको देखिन्छ ।

बौद्ध विद्वान् आचार्य अद्वयवज्रले आफ्नो “अद्वयवज्र संग्रह” मा र बौद्ध विद्वान् आचार्य अनुपमवज्रले आफ्नो “आर्यकर्मप्रदीप” मा आदकर्मिक बोधिसत्व अर्थात् सद्धर्मको अभ्यास गर्ने बौद्धले नामसङ्गीति पाठ दैनिक रूपमा नै गर्नुपर्दछ भन्ने उल्लेख गर्नु भएका छन् । यी कुराले नामसङ्गीति पाठको महत्त्वलाई स्पष्ट रूपमा दर्शाउँछ । यसरी नेपालमण्डलका नेवा: बौद्ध समाजले आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिप्रति अगाढ श्रद्धा राखी प्राचीनकालदेखि नै धारण, वाचन, पूजन गर्दै आएका छन् भन्ने कुरा विभिन्न बौद्ध विहार, बौद्ध स्थलहरू आदि स्थानका साथै हरेक जस्तो बौद्धहरूको घरघरमा समेत हस्तलिखित आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिको ग्रन्थहरू रहेवाट स्पष्ट हुन आउँछ । नामसङ्गीतिको धार्मिक र दार्शनिक ज्ञानबारे धेरैले जान्नु बुझ्नु भन्ने उद्देश्यले पहिलेका बौद्ध आचार्यहरूले आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिको प्रतिमूर्ति बनाई स्थापना गर्ने, पौभा चित्र, ग्रन्थचित्र तथा भित्ते चित्रहरू लेख्ने संस्कृतिको विकास भएको पाइन्छ, जसको निरन्तरता आजसम्म हुँदै आएको पाइन्छ । यसरी नेवा: बौद्धहरूले आफ्नो परम्परागत संस्कृति अनुरूप धार्मिक सामाजिक कार्यहरूलाई जीवन्तता दिने क्रममा नामसङ्गीति वाचनलाई पनि निरन्तरता दिँदै आएका छन् ।

आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिलाई पाठ गर्ने मात्र होइन, नामसङ्गीतिको पूजा आदि गरी नामसङ्गीतिको अभिषेक दिने, नामसङ्गीति बारे व्याख्या, प्रवचन आदिको कार्यक्रम समय समय हुँदै आएका छन् । साथै नेवा: बौद्ध समाजमा नामसङ्गीतिको नाममा विभिन्न रीतितिथि एवम् गुठीको व्यवस्था भई आएको पनि देखिन्छ । धेरै भन्दा धेरै बौद्धहरूले आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति पाठ गर्नु बुझ्नु भन्ने महान उद्देश्यका साथ बौद्ध स्तोत्रहरू संकलनका साथै नामसङ्गीतिको मूलसंस्कृत भाषामै प्रकाशन गर्दै आएका छन् । संस्कृत भाषामा लेखिएका आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिको स्थानीय भाषामा अनुवाद गराइ पुस्तकहरू प्रकाशन गरी निःशुल्क बाँड्ने गर्दै आएका पनि छन् ।

यसरी नेवा: बौद्ध समाजमा आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिले नाना भय, अन्तराय, रोगव्याधिको अन्त्य हुने आदि यसै नामसङ्गीतिको षट्चक्र अनुशंसामा उल्लेखित भएका फलहरू प्राप्त हुन्छन् भन्ने दृढ विश्वासका साथ अति श्रद्धाले चिन्तन, ध्यान, कायवक्चित्त शुद्ध गरी वाचन, धारण, पूजन आदि गर्दै आएका छन् ।

निष्कर्ष

बौद्ध दर्शनको मूलसार समाहित “आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति” तन्त्रको महत्त्व अरु तन्त्रग्रन्थहरूको भन्दा अति उच्च रहेकोले यसलाई “परमार्थ नामसङ्गीति” वा “अद्वयपरमार्थ नामसङ्गीति” पनि भनिन्छ । यस नामसङ्गीतिमा वज्रयानको सबै गुह्य पारिभाषिक शब्दहरूको वर्णन र अन्य बौद्ध तन्त्रहरूको सार समावेश भएकोले यस ग्रन्थलाई मन्त्रयानको आधारशीला मानिन्छ । यस ग्रन्थमा उल्लेखित दर्शनज्ञान मञ्जुश्रीज्ञानसत्त्वलाई परिलक्षित गरी ज्ञानसत्त्वमञ्जुश्रीको विभिन्न ८१२ नामको सङ्गीति वर्णन, मञ्जुश्रीको मूलमन्त्र, मालामन्त्र, द्वादशाक्षर आदि वर्णन रहेकोले यस नामसङ्गीतिलाई आर्यमञ्जुश्री नामसङ्गीति पनि भनिन्छ ।

बौद्धतन्त्रग्रन्थहरूमध्ये पञ्चबुद्धात्मक पञ्चज्ञानको मूल विषय समावेश भएको यस ग्रन्थ आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिलाई अध्याधिक महत्त्व दिइएको पाइन्छ । पञ्चतथागतज्ञान वज्रयान बुद्धधर्मको विशिष्ट ज्ञानदर्शन पनि भनिन्छ । प्राणीको उद्धारणार्थ क्लेशावरण ज्ञेयावरण पूर्णरूपमा निर्मूल गरी बुद्धत्व प्राप्त गर्ने यसको सिद्धान्त देखिन्छ । यसको लागि बोधिचित्तोत्पत्ति गरी त्यसमा निरन्तर रूपमा भावनाद्वारा सर्वधर्म शून्यताको ज्ञान आर्जन गरी सत्व प्राणीहरूप्रति मैत्रीकरुणा राखी अधि बढ्नु पर्छ । वास्तवमा बुद्धधर्मको अन्तिम लक्ष्य भनेकै बुद्धत्व प्राप्त गर्न अभ्यासरत भई बुद्धज्ञान पञ्चतथागत ज्ञानलाई यथार्थ रूपमा अवबोध गर्नु हो । यस ग्रन्थमा उल्लेख भएअनुसार वज्रधर वज्रपाणिले भगवान् बुद्धसँग मायाजालअभिसम्बोधि ज्ञान प्राप्त गर्न अतित अनागत प्रत्युत्पन्न बुद्धहरूद्वारा देशित गम्भीर, उदार र महान आदिमध्यअन्त कल्याण गर्ने, महानउपदेश राग द्वेष मोहादि क्लेशले व्याकुल सत्वहरूको उद्धार तथा अनुत्तर फल प्राप्तिको लागि अध्येषण गरेपछि भगवान् बुद्धले ती ज्ञानहरूको प्रकाश पारिदिनु भएको उल्लेख पाइन्छ । यस्तो बुद्धवचन ग्रन्थ, अद्वयज्ञान प्राप्त हुने ग्रन्थ, गुह्यार्थ ज्ञान प्राप्त भएमा मनुष्य जीवन नै सफल हुने आदि कारण भएकोले विभिन्न बौद्ध देशहरू विशेष गरेर महायानी वज्रयानी परम्परा भएको देशहरूमा ठूलो महत्त्व र श्रद्धाविश्वास राखी पूजिदै, वाचन आदि गर्दै आएको पाइन्छ ।

महायान, वज्रयान बौद्ध समाजमा ग्रन्थरत्नको नामले प्रसिद्ध आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिलाई बौद्धग्रन्थहरूमध्ये एउटा प्रसिद्ध ग्रन्थ मानी विभिन्न देशहरूले आ-आफ्नो भाषामा अनुवाद गरेका छन् । तापनि यस नामसङ्गीतिवाचन संस्कृत भाषामै लय हालेर वाचन गर्ने परम्पराले अहिलेसम्म निरन्तर भइरहेको पाइन्छ । नेपालमा पनि संस्कृत भाषामै रहेको नामसङ्गीतिलाई सामूहिक रूपमा लय हालेर वाचन गर्ने परम्परा निरन्तर हुँदै आएको पाइन्छ । यहाँको धेरैजसो बौद्ध विहार, बौद्ध स्थलहरूमा मूलरूपमा हरितालपत्रमा नेपालभाषा प्रचलित लिपि, रञ्जना लिपिमा लेखिएका हस्तलिखित संस्कृत मूलपाठको नामसङ्गीति ग्रन्थलाई विशेष महत्त्व दिई वाचन गर्नेका साथै स्तोत्रहरू संकलित स्तोत्र पुस्तकहरूमा देवनागरिक लिपिमा लेखिएका नामसङ्गीति स्तोत्रलाई अति महत्त्व दिएर पढ्ने परम्परा रहँदै आएको छ ।

बौद्ध आचार्य अद्वयवज्र तथा आचार्य अनुपमवज्रले समेत आदिकर्मिक बोधिसत्वहरूले दैनिक रूप पाठ गर्नु भनी आफ्नो ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिदिनु भएको पाइन्छ । नेपालमा आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति ज्ञान हासिल गर्न, यसको नित्यपाठ गर्न नामसङ्गीति देवताको मूर्ति बनाई पूजाआदि साथै विशेष दिन, पर्व आदिमा सामूहिक पाठ गर्ने, अझ यसलाई निरन्तरता दिन विभिन्न गुठीहरूको व्यवस्था गरिएका पाइन्छन् । यसरी नेवा: बौद्धहरूले आफ्नो परम्परागत संस्कृति अनुरूप धार्मिक सामाजिक कार्यहरूलाई जीवन्तता दिन वाचन, नामसङ्गीतिको अभिषेक, ध्यान भावना, पूजा, समय समयमा नामसङ्गीतिबारे प्रवचन, सभा गोष्ठी आदि कार्यहरू पनि हुँदै आएको छ ।

अहिले आएर नामसङ्गीति वाचन कार्यमा कमि आएको पाइन्छ । साथै नामसङ्गीतिसम्बन्धी विभिन्न धार्मिक कार्यहरू समेत समय समय त्यति भएको देखिँदैन । यस्ता विकृति पूर्ण, सद्धर्मको अभ्यासबाट टाढा हुनुमा नामसङ्गीतिको अर्थभाव, दर्शनलाई बुझ्न नसक्नाले वा बुझाउने व्यक्तिहरूको कमिले गर्दा सीमित बौद्धहरूले मात्र वाचन गर्दै आएको पाइन्छ । यसको लागि बौद्ध विद्वान्हरू आफैँ लागेर वाचन गराउने, यसको महत्त्व, उपादेयीता प्रकाश पारिदिने, नेपाली, नेपालभाषामा अनुवाद गरिएका नामसङ्गीति ग्रन्थ, यसका टीका, उपटीका ग्रन्थहरू सजिलै उपलब्ध हुने वातावरण बनाई दिनु अति आवश्यक देखिन्छ । सबै बौद्धहरू मिलेर नेपालमा बुद्धशासनलाई कायम राख्न नामसङ्गीति पाठ, नामसङ्गीति अभिषेक, पूजा, मण्डल पूजा, प्रवचन गोष्ठी आदि

गरी यसको वास्तविक अर्थ दर्शन, यथार्थज्ञान आदि दिने, दिलाउने कार्य गर्ने वातावरण हुनु अति आवश्यक देखिन्छ। यस्तो गर्न सके मात्र नेपालमा बुद्धको जीवनकालदेखि अहिलेसम्म निरन्तरता पाउन सकेको बुद्धधर्मले भविष्यमा अझ राम्ररी निरन्तर अगाडि बढ्न सक्ने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

- वज्राचार्य, दिव्यवज्र. (२०७४). *अद्वयपरमार्था नामसङ्गीति*. काठमाडौं: अखिल नेपाल बौद्ध समाज ।
- वज्राचार्य, नरेशमान. (२०६९). *वज्रयान*. काठमाडौं: त्रिरत्न प्रकाशन ।
- वज्राचार्य, पुष्परत्न. (संग्रहकर्ता). (२०६५). *तुतःसफू*. काठमाडौं: तारादेवी वज्राचार्य ।
- वज्राचार्य, शान्तश्री रत्न. (संग्रहकर्ता). (२०७८). *वज्रयान पूजाविधि संग्रह*. काठमाडौं: शान्तश्री रत्न वज्राचार्य ।
- वज्राचार्य, हेराकाजी. (२०६७). *आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिमा पञ्चज्ञानको अवधारण*. ललितपुर: नेपाल परम्परागत बौद्धधर्म सङ्घ ।
- भिक्षु, धर्मसागर. (२०२६). *आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति*. काठमाडौं: नन्दसिद्धि बुद्धाचार्य र कयोमांजु ।
- रिजाल, नारायण प्रसाद. (२०७३). *महायानबौद्धादर्श*. काठमाडौं: व्योमकुसुम बुद्धधर्म सङ्घ ।
- शाक्य, मीनबहादुर र वज्राचार्य शान्तहर्ष. (भाषानुवादक). (२०५८). *स्वयम्भू पुराण*. ललितपुर: नागार्जुन बौद्ध अध्ययन मण्डल ।